

Piotr Rudkouski*

Tło aksjologiczne protestów 2020 roku i powyborczego kryzysu politycznego na Białorusi**

Axiological background of the protests in 2020 and the post-election political crisis in Belarus

Abstract: The pro-democratic mobilization of Belarusians in 2020 does not fit in with the pattern typical of the region, where democratization was accompanied by an increase in pro-Western attitudes. Before the outbreak of the protests, in the course of their duration, and after their cessation, pro-Russian attitudes have prevailed over pro-European ones. Besides, Belarusians have a problematic national identity, an ambivalent attitude towards emancipatory values and are still attached to the attributes of the Soviet era. Such a configuration of values did not prevent the formation of a strong demand for democracy. However, it may significantly hinder the process of system transformation towards democracy.

Keywords: Belarus, values, democratization, autocracy, 2020 protests

Streszczenie: Prodemokratyczna mobilizacja Białorusinów w 2020 r. nie wpisuje się w charakterystyczny dla regionu model, polegający na tym, że procesy demokratyzacyjne współwystępują ze wzrostem nastrojów prozachodnich. Zarówno przed wybuchem protestów, jak i w czasie ich trwania oraz po ich zaniku w społeczeństwie białoruskim nastroje prorosyjskie przeważały (przeważają) nad nastrojami proeuropejskimi. Poza tym Białorusini mają dość problematyczną tożsamość narodową, ambiwalentny stosunek do wartości emancypacyjnych i nadal są przywiązani do atrybutów epoki sowieckiej. Taka konfiguracja wartości nie przeszkodziła w ukształtowaniu się mocnego popytu na demokrację. Może jednak ona znacząco utrudnić proces transformacji ustrojowej w kierunku demokracji.

Słowa kluczowe: Białoruś, wartości, demokratyzacja, autokracja, protesty 2020 r.

* Piotr Rudkouski – dr, Białoruski Instytut Studiów Strategicznych (BISS), Mińsk, Białoruś, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8527-9121>, e-mail: Piotr.rudkouski@gmail.com.

** Artykuł został przygotowany w ramach projektu badawczego „Dziesięciolecie przemian aksjologicznych na Białorusi: 2010-2020”, który jest współfinansowany przez Narodową Agencję Wymiany Akademickiej w ramach działania „Solidarni z naukowcami”.

Wstęp

Lato 2020 r. stało się przełomowym okresem w historii niepodległej Białorusi. Z jednej strony, doszło do bezprecedensowej mobilizacji politycznej społeczeństwa, kiedy setki tysięcy obywateli wyszło na ulice, aby wyrazić swój sprzeciw wobec fałszowania wyborów prezydenckich i przemocy ze strony funkcjonariuszy sił bezpieczeństwa. Z drugiej strony, reżim białoruski uruchomił represje na taką skalę, że pod względem proporcjonalnej liczby represjonowanych już w kwietniu 2021 r. pobiły one 40-letni rekord na kontynencie europejskim¹. Inaczej mówiąc, autokracja białoruska, która na poprzednim etapie swojego istnienia mogła być uważana za stosunkowo „miękką”, od 2020 r. zaczęła się przekształcać w autokrację „twardą”, bardziej przypominającą Koreę Północną niż na przykład Kazachstan czy Algierię². Tak więc lato 2020 r. stało się dla Białorusi cezurą w dwu aspektach: w aspekcie społecznym (pojawilo się takie doświadczenie mobilizacji politycznej, jakiego wcześniej nie było) oraz w aspekcie reżimowym (strategia przetrwania reżimu uległa gruntownej zmianie).

W okresie po wyborach prezydenckich 2020 r.³ pojawiło się sporo prac o charakterze analityczno-badawczym na temat czynników politycznej mobilizacji społeczeństwa białoruskiego, a także perspektyw ewentualnej transformacji politycznej⁴. W tym artykule proponuję rekonstrukcję „tła aksjologicznego” protestów 2020 r. oraz powyborczego kryzysu politycznego. Chodzi mianowicie o ustalenie tego, jakie wartości i postawy światopoglądowe cechowały białoruskie spo-

- 1 34 607 затрыманняў, 1038 фігурантаў крымінальных спраў, 522 зняволеныя – статыстыка рэпрэсіў, „Наша Ніва” [34 607 zatrzymaníau, 1038 fihurantaú kryminalnych sprau, 522 zniavolienyja – statystyka represij, „Naša Niva”, 11.04.2021, <https://nashaniva.com/?c=ar&i=271255> [10.10.2022].
- 2 Zob. P. Rudkouski, S. Krivecky, N. Butylin, A. Tarasevich, J. Dynko, V. Mojeiko, T. J. Vázquez Sánchez, *Toward a New Belarus. Transformation Factors*, BISS, „Research Paper”, wrzesień 2021, nr 1, s. 12, <https://belinstitute.com/en/article/toward-new-belarus-transformation-factors> [10.10.2022].
- 3 W dalszej części artykułu będę posługiwał się wyrażeniem skrótowym „okres powyborczy”.
- 4 Na przykład: A. Ohanyan, *The protests in Belarus: How to build a democratic transition under Russia's orbit*, „Culturico”, 10.09.2020, <https://culturico.com/2020/10/10/the-protests-in-belarus-how-to-build-a-democratic-transition-under-russias-orbit/> [10.10.2022]; I. Yakubov, *Protests in Kyrgyzstan and Belarus: why some 'succeed', while the others 'do not'?*, „Central Asian Bureau for Analytical Reporting”, 27.10.2020, <https://cabar.asia/en/protests-in-kyrgyzstan-and-belarus-why-some-succeed-while-the-others-do-not> [10.10.2022]; D. Sviridenko, M. Orzechowski, *Biało-ruskij mir. Reaktywacja reintegracyjna w relacjach rosyjsko-białoruskich*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 19(2021), z. 2, s. 67-80, DOI: <https://doi.org/10.36874/RIESW.2021.2.4>; a także wspomniana wyżej praca badawcza: *Toward a New Belarus...*

łeczeństwo w miarę zbliżania się wyborów 2020 r. oraz w okresie powyborczym. Interesować mnie tu będą te wartości i postawy, które są potencjalnie relewantne dla transformacji politycznej: preferencje geopolityczne, tożsamość narodowa, stosunek do epoki sowieckiej, stosunek do wartości emancypracyjnych oraz stopień poparcia dla demokracji jako ustroju politycznego.

Za bazę empiryczną niniejszego badania posłużyły wyniki badań socjologicznych dotyczące postaw aksjologicznych Białorusinów, a także dane statystyczne na temat niektórych aspektów demograficznych białoruskiego społeczeństwa. Interpretacja danych empirycznych została zaś dokonywana w myśl tzw. metody rozumowania abdukcyjnego, które przebiega w sposób następujący: (1) punktem wyjścia jest jakiś dostrzegalny stan rzeczy, który (2) staje się zrozumiały, jeśli założymy oddziaływanie jakiegoś czynnika b ; wobec czego (3) zakładamy, że zadziałał ów czynnik b^5 . Schemat logiczny rozumowania abdukcyjnego można przedstawić w sposób następujący:

$$X \rightarrow [\text{dane: } D^1, D^2, (\dots) D^n]$$

Poprzednik implikacji jest owym czynnikiem (lub zbiorem czynników), dzięki któremu dane $D_1, D_2, (\dots) D_n$ stają się zrozumiałe, inaczej mówiąc, poprzednik stanowi wyjaśnienie dla zjawisk, na które wskazują dane⁶.

Dodatkowo była stosowana też metoda porównawcza. Ponieważ analiza porównawcza nie należy do głównych zadań tej pracy, metoda ta była stosowana okazjonalnie – wówczas, gdy wymagało tego uzmysłowienie doniosłości niektórych trendów w sferze aksjologicznej Białorusinów.

Rekonstrukcja tła aksjologicznego procesów politycznych na Białorusi ostatnich lat pozwoli przede wszystkim lepiej zrozumieć naturę tych procesów: jaką rolę odgrywają tu czynniki geopolityczne, a jaką – kwestia tożsamości narodowej lub popytu na demokrację? Rekon-

5 Por. Ch.S. Peirce, *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, vol. v, [w:] *Pragmatism and Pragmatism*, Ch. Hartshorne, P. Weiss (red.), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934, s. 188-189.

6 Taka schematyzacja rozumowania abdukcyjnego współbrzmi z koncepcją wyjaśnienia, która została zaproponowana przez logików Szkoły Lwowsko-Warszawskiej Tadeusza Czeżowskiego i Józefa Marię Bocheńskiego OP, zob. K. Ajdukiewicz, *Klasyfikacja rozumowań*, [w:] *Język i poznanie*, t. 2, PWN, 1985, s. 287; J.M. Bocheński, *Współczesne metody myślenia*, Poznań 1992, s. 103.

strukcja ta może też pomóc oszacować perspektywy demokratyzacji kraju w przyszłości.

1. Dominacja prorosyjskiej orientacji geopolitycznej i rezerwa wobec UE

Odkąd doszło do rozbiorów Rzeczypospolitej pod koniec XVIII w., tereny dzisiejszej Białorusi przez dwa stulecia prawie nieprzerwanie były częścią Imperium Rosyjskiego lub Związku Sowieckiego. Po krótkim okresie przebywania poza jakimikolwiek sformalizowanymi sojuszami z Rosją (1992-1995)⁷, od 1996 r., z inicjatywy prezydenta Alaksandra Łukaszenki, Białoruś weszła na drogę „integracji z Rosją”, która w 1996 r. przybrała formę „Wspólnoty Białorusi i Rosji”, w 1997 – „Związku Białorusi i Rosji”, a w 1999 – „Państwa Związkowego Białorusi i Rosji”. Ocena białorusko-rosyjskiej integracji wykracza poza zadania tego artykułu, wystarczy tu odnotować, że temat „zjednoczenia z Rosją” pozostał ważnym elementem dyskursu publicznego również w suwerennej Białorusi.

Niezależnie od tego, jak bardzo przodkowie dzisiejszych Białorusinów mogli być przywiązani do wartości europejskich przed XIX w., po tak długim okresie przebywania w orbicie bezpośredniego oddziaływania Rosji trudno oczekiwać, że większość mieszkańców kraju opowie się za alternatywną opcją geopolityczną. Warto też zaznaczyć, że pojęcie wartości europejskich (ew. kultury europejskiej) uległo poważnej zmianie w ciągu ostatnich 20-30 lat, nie mówiąc o zmianie na przestrzeni kilku stuleci.

Z badań Białoruskiej Pracowni Analitycznej (dalej: BAW⁸) wynika, że w latach 2018-2020 opcja prorosyjska w białoruskim społeczeństwie była generalnie bardziej popularna niż opcja proeuropejska, jak zresztą było to – poza nielicznymi wyjątkami – na poprzednich etapach⁹. Odsetek mieszkańców popierających sojusz z Rosją w nazwanym okresie ulegał jednak stopniowemu zmniejszeniu: od 64% w styczniu

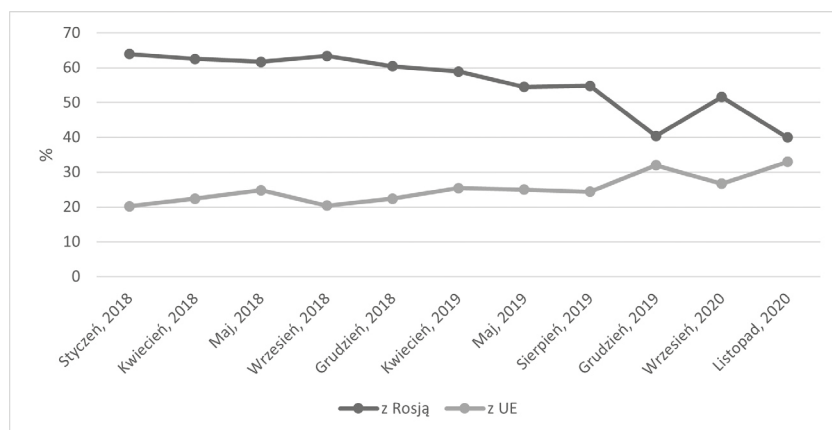
7 Nie licząc Wspólnoty Niepodległych Państw, która jest amorficzną organizacją międzyrządową, powołaną *ad hoc* na gruzach Związku Radzieckiego.

8 Na podstawie nazwy angielskiej: Belarussian Analytical Workroom.

9 Na temat preferencji geopolitycznych w dłuższej perspektywie (2006-2020) zob. P. Rudkowski, *Russia's cultural leverage in Belarus*, „New Perspectives” 1/2021, s. 105.

2018 r. do 40% w grudniu 2019 r. Tuż po wybuchu protestów, we wrześniu 2020 r., BAW odnotował wzrost nastrojów prorosyjskich do 52%, ale już pod koniec roku notowania wróciły do poziomu z początku roku. Równoległe wzrastała, choć nierówno i dość łagodnie, liczba osób popierających hipotetyczne przystąpienie Białorusi do UE (zob. wykres 1).

Wykres 1. „Który sojusz byłby bardziej korzystny dla Białorusinów?”

Źródło danych: BAW¹⁰.

Obserwując linię trendu preferencji geopolitycznych w latach 2018-2020, można odnieść wrażenie, że pod koniec 2020 r. białoruskie społeczeństwo doszło do punktu przełomowego, za którym opcja proeuropejska zacznie dominować nad rosyjską. Otóż nie ma podstaw do wysnucia takiego wniosku; przeciwnie, są powody do wnioskowania, że trend się zatrzymał lub nawet odwrócił na korzyść opcji prorosyjskiej.

Większość znanych nam badań opinii publicznej w okresie powyborczym, które dotyczyły kwestii politycznych lub geopolitycznych,

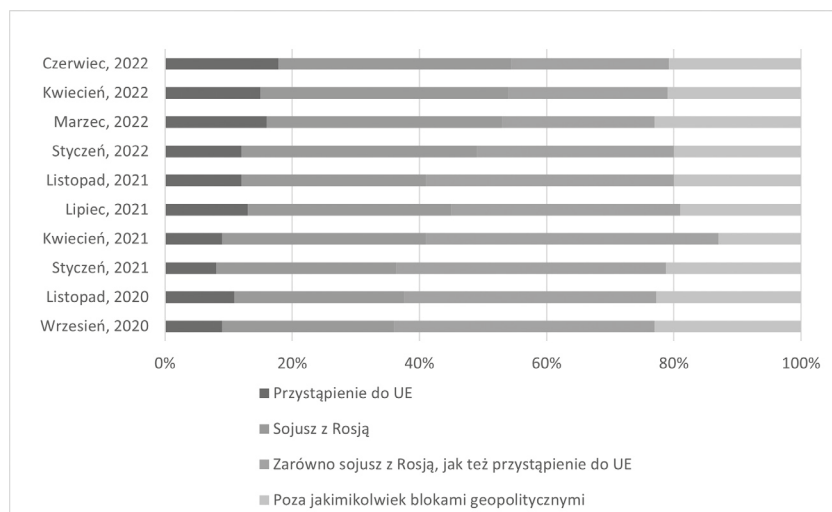
10 *Обвальное падение: число сторонников союза с Россией снизилось на треть* [Obwał'noe padenie: čislo storonnikov sojuza s Rossiej snizilos' na tret'], „Belsat”, 05.02.2020, <https://belsat.eu/ru/news/obvalnoe-padenie-čislo-storonnikov-sojuza-s-rossiej-snizilos-na-tret/> [10.10.2022]; *Белорусы начали массово отказываться от союза с Россией*, „Московский комсомолец” [Belorusy načali massovo otkazyvat'sja ot sojuza s Rossiej], „Moskovskij komsomolec”, 23.11.2020, <https://www.mk.ru/politics/2020/11/23/belorusy-nachali-massovo-otkazyvatsya-ot-sojuza-s-rossiey.html> [10.10.2022].

były przeprowadzane metodą CAWI¹¹, podczas gdy badania BAW odbywały się metodą *face-to-face* lub telefonicznie. Inaczej też były formułowane pytania na temat preferencji geopolitycznych. W związku z powyższym nie da się mechanicznie połączyć tych nowszych badań z wcześniejszymi badaniami BAW i potraktować rezultatów jako nieprzerwanego ciągu danych. Niemniej jednak stanowią one dobrą bazę do wnioskowania na temat dominujących w społeczeństwie białoruskim postaw w kwestiach geopolitycznych w okresie powyborczym.

W przeprowadzonym w grudniu 2020 r. przez Ośrodek Studiów Wschodnich badaniu 54% respondentów zadeklarowało poparcie dla „pogłębionej integracji w ramach Państwa Związkowego”. Przeciwnego zdania było 37%¹². Widać, że nie tylko idea integracji z Rosją pozostawała dość popularna – również pójście w kierunku jej „pogłębienia” Białorusinów nie odstraszała. Badania Chatham House (ChC) pokazują z kolei, że w okresie powyborczym dość popularna (do końca 2021 r. – dominująca) była opcja „zarówno sojusz z Rosją, jak też przystąpienie do UE” (nie było jej w kwestionariuszach BAW i OSW) – zob. wykres 2.

Opcja „i-i” była najprawdopodobniej wybrana przez tych respondentów, dla których tematy geopolityczne są obce, czynnikiem decydującym mogła być tutaj ogólna skłonność do opcji kompromisowych i chęć życia „w przyjaźni ze wszystkimi”. Znamienne jest jednak to, że spośród osób, które mają wyrobione zdanie na temat kursu geopolitycznego, opcja prorosyjska znacznie przeważa.

- 11 *Computer Assisted Web Interview*, co oznacza, że respondentami mogli być tylko użytkownicy Internetu. Struktura próbki odpowiadała jednak strukturze ludności miejskiej Białorusi pod względem płci, wieku, wielkości miasta i poziomu wykształcenia. Pod koniec 2020 r. dostęp do Internetu miało 82,8% mieszkańców Białorusi, pod koniec 2021 – 85,1%, zob. S. Kemp, *Digital 2021: Belarus*, „Datareport”, 11.02.2021, <https://datareportal.com/reports/digital-2021-belarus?rq=belarus> [10.10.2022]; S. Kemp, *Digital 2022: Belarus*, „Datareport”, 15.02.2022, <https://datareportal.com/reports/digital-2022-belarus?rq=belarus> [10.10.2022]. Z kolei w miastach mieszka, według stanu na koniec 2020 r., 77,74% mieszkańców kraju, zob. Национальный статистический комитет Республики Беларусь, *Численность населения на 1 января 2021 г. и среднегодовая численность населения за 2020 год по Республике Беларусь в разрезе областей, районов, городов, поселком городского типа*, „Статистический бюллетень” [Nacionalnyj statističeskij komitet Respubliki Belarus, *Čislennoś’ naselenija na 1 janvarja 2021 g. i srednegodovaja čislennoś’ naselenija za 2020 god po Respublike Belarus’ v razreze oblastej, rajonov, gorodov, poselkom gorodskogo tipa*], Minsk 2021, <https://www.belstat.gov.by/upload/iblock/158/1584531a2b89fa1a0945f6dc809ff268.pdf> [10.10.2022].
- 12 *Białorusini o Polsce, Rosji i sobie. Analiza badania opinii publicznej przeprowadzonego na zlecenie Ośrodka Studiów Wschodnich*, „Komentarze OSW”, 29.01.2021, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2021-01-29/bialorusini-o-polsce-rosji-i-sobie> [10.10.2022].

Wykres 2. „Jaki układ geopolityczny byłby lepszy dla Białorusi?”

Źródło danych: ChH⁹.

Badania ChC ujawniły jeden dość ważny szczegół w postawie Białorusinów wobec Rosji. W listopadzie 2020 r. respondenci byli pytani o stosunek do Rosji i – osobno – o stosunek do prezydenta Władimira Putina. Podczas gdy ponad 80% wyraziło dobrą opinię o Rosji, to do Putina pozytywnie nastawionych było o wiele mniej: 62%. Co więcej, w styczniu 2021 r. liczba ta spadła do 52%. Z kolei 40% przyznało, że ich opinia o Putinie „ostatnio się pogorszyła”¹⁴. Oznacza to, że Białorusini dobrze odróżniają Rosję od Władimira Putina i stworzonego

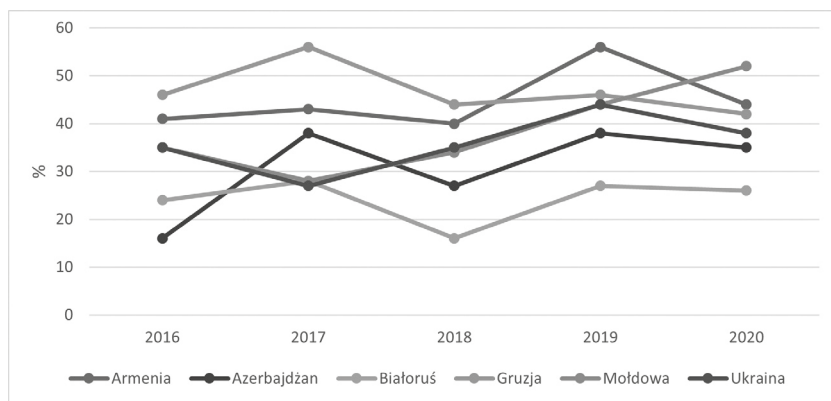
13 PIERWSZA FALA: R. Astapenia, *What Belarusians Think about Their Country's Crisis*, „Chatham House”, 21.10.2020, <https://www.chathamhouse.org/2020/10/what-belarusians-think-about-their-countrys-crisis> [10.10.2022]; DRUGA FALA: R. Astapenia, *Amid the Crisis, Belarusian Identity is Changing*, „Chatham House”, 30.11.2020, <https://www.chathamhouse.org/2020/11/amid-crisis-belarusian-identity-changing> [10.10.2022]; TRZECIA FALA: R. Astapenia, *Why the Belarusian revolution has stalled*, „Chatham House”, 9.02.2021, <https://www.chathamhouse.org/2021/02/why-belarusian-revolution-has-stalled> [10.10.2022]; CZWARTA FALA: R. Astapenia, *Belarusians' views on the political crisis. April 2021*, „Chatham House”, 11.06.2021, <https://www.chathamhouse.org/2021/06/belarusians-views-political-crisis> [10.10.2022]; PIĄTA FALA: R. Astapenia, *Belarusians live in an increasingly divided country*, „Chatham House”, 13.10.2021, <https://www.chathamhouse.org/2021/10/belarusians-live-increasingly-divided-country> [10.10.2022]; SZÓSTA FALA: R. Astapenia, *Belarusians' views on the political crisis. Results of public opinion poll conducted between 1 and 10 November 2021*, „Chatham House”, 22.01.2022, <https://www.chathamhouse.org/2022/01/belarusians-views-political-crisis> [10.10.2022]. Dane z ostatnich czterech fal (siódma, ósma, dziewiąta i dziesiąta) zostały wzięte ze strony internetowej – <https://belaruspolls.org/> [10.10.2022].

14 Zob. *Amid the Crisis... oraz Why the Belarusian revolution has stalled...*

przezeń systemu władzy. Co więcej, pozytywne nastawienie do Rosji nie przekłada się na poparcie wojny przeciwko Ukrainie: liczba popierających tzw. operację militarną stanowi ok. 32%¹⁵, czyli o połowę mniej niż suma popierających „sojusz z Rosją” oraz popierających „zarówno sojusz z Rosją, jak też przystąpienie do UE”. O ile stosunek do samej Rosji jest stosunkowo stabilny, o tyle stosunek do jej lidera lub niektórych jego działań jest bardzo niejednoznaczny.

Przedstawione wyżej dane pokazują, że Białorusini są dość sceptycznie nastawieni do idei integracji w struktury europejskie. Obraz będzie pełniejszy, jeżeli spojrzymy na tę kwestię w perspektywie porównawczej. W okresie przedkowitzowym w ramach projektu *EU Neighbourhood East* przeprowadzono pięć fal badań opinii publicznej w krajach Partnerstwa Wschodniego (PW), w ramach których pytano między innymi o postrzeganie Unii Europejskiej. Prawie każda fala badań pokazywała, że na Białorusi indeks pozytywnej percepcji UE był najgorszy spośród wszystkich krajów PW. Wyjątkiem był rok 2016, kiedy Azerbejdżan miał gorszy wskaźnik. W 2017 r. Mołdowa i Ukraina uplasowały mniej więcej na tym samym poziomie co Białoruś (zob. wykres 3).

Wykres 3. Indeks pozytywnej percepcji UE wśród krajów Partnerstwa Wschodniego

Źródło danych: EU Neighbours East¹⁶.

¹⁵ Wiemy o tym z ostatnich trzech fal badań ChH, zob. <https://belaruspolls.org/> [10.10.2022].

¹⁶ EU neighbours East, *Annual Survey, 5th Wave*; Annual Survey Report: Regional Overview. 4th Wave (Spring 2019), maj 2019; Annual Survey Report: Regional Overview. 3rd Wave (Spring 2018), czerwiec 2018; Annual Survey Report: Regional Overview. 2nd Wave (Spring 2017), czerwiec 2017;

2. Problematyczna tożsamość narodowa

Omawiając kwestię tożsamości narodowej Białorusinów, mam na uwadze rzecz następującą: w jaki sposób białoruskie społeczeństwo postrzega te zjawiska kulturowo-historyczne, które stanowią o odrębności narodu białoruskiego w stosunku do innych narodów? Lista możliwych czynników różnicujących nigdy nie jest zamknięta, a może być bardzo długa. Ograniczymy się więc do omówienia trzech czynników, które od czasu próby utworzenia pierwszego państwa białoruskiego w 1918 r. odgrywają zasadniczą rolę w kontekście budowania białoruskiej wspólnoty narodowej:

- a) języka
- b) tendencji do podporządkowania białoruskiej tożsamości narodowej tożsamości „wyższego rzędu” (np. tożsamość ruska, tożsamość słowiańska)
- c) symboli narodowych.

Język. W badaniu przeprowadzonym w listopadzie 2021 r. przez socjologiczną agencję Satio¹⁷ w odpowiedzi na pytanie „Kogo w pierwszym rządzie można uznać za Białorusina?” opcja „Tego, kto rozmawia w języku białoruskim” znalazła się na ostatnim miejscu spośród ośmiu. Wybrało ją zaledwie 3% ankietowanych. Najczęściej zaznaczone były odpowiedzi: „Tego, kto został wychowany w kulturze białoruskiej i uznaje ją za swoją” (40%), „Tego, kto mieszka na Białorusi” (41%) oraz „Tego, kto kocha Białoruś” (34%). Warto dodać, że w stosunku do poprzedniej fali badań, która miała miejsce w maju 2020 r., doszło do spadku liczby osób skłonnych uznawać język białoruski za pierwszorzędną cechę Białorusinów – wówczas było to 6%.

Nieco większe znaczenie respondenci przypisują językowi białoruskiemu jako elementowi jednoczącemu Białorusinów: 25% zaznaczyło „język białoruski” jako najważniejszy lub drugi pod względem ważności czynnik jednoczący Białorusinów. Niemniej jednak ta opcja znalazła się na ósmym spośród dwunastu opcji pod

Annual Survey Report: Regional Overview, lipiec 2016. Wymienione raporty dostępne są na stronie internetowej: <https://euneighbourseast.eu/news-and-stories/opinion-polls/> [10.10.2022].

17 Te i dalsze dane pochodzą z publikacji: 2021 год. Больш не памяркоўныя [2021 hod. Bołś nie pamiarkoŭnyja], 11.02.2022, <https://hodna.by/dasledavanni> [10.10.2022].

względem popularności. W odpowiedzi na inne pytanie 68% uznało, że „można być Białorusinem bez [znajomości] języka białoruskiego”¹⁸.

Na ile problematyczna jest kwestia wkomponowania języka białoruskiego w strukturę tożsamości narodowej można się przekonać, kiedy spojrzemy na sytuację w perspektywie porównawczej. Wśród 34 krajów europejskich, które zostały objęte badaniami Pew Research Center w latach 2015-2017, Białoruś znalazła się na ostatnim miejscu pod względem liczby osób uznających język białoruski za istotny element tożsamości¹⁹.

Tendencja do podporządkowania tożsamości narodowej tożsamości „wyższego rzędu”. Z badań Satio oraz ChH wynika, że wśród Białorusinów wyraźna jest tendencja do wkomponowywania swojej tożsamości narodowej w tożsamość „wyższego rzędu”, a mianowicie uznawania się za część „trójjedynego narodu słowiańskiego”. W maju 2020 r. aż 58% respondentów opowiedziało się właśnie za taką formułą tożsamości. W okresie powyborczym pojawiły się oznaki zmniejszenia się poparcia dla tej formuły, ale nadal cieszy się ona sporym poparciem, zob. tabela 1.

Tabela 1. „Z którym z poniższych stwierdzeń zgadzasz się w największym stopniu?”²⁰

		2020		2021
		Maj (Satio)	Listopad (ChH)	Kwiecień (ChH)
Białorusini to odrębny naród z własną historią i kulturą	38%	42%		38%
Białorusini, Rosjanie i Ukraińcy są częścią trójjedynego narodu słowiańskiego	58%	50%		56%

Źródła danych: Satio²¹, ChH²².

18 W oryginalnym brzmieniu: „Я лічу, што можна быць беларусам і без беларускай мовы”. Zwrot „bez języka białoruskiego” respondenci mogli odczytywać zarówno jako „bez czynnej znajomości języka białoruskiego”, jak też „bez biernej znajomości języka białoruskiego”.

19 *Религия и национальная принадлежность в Центральной и Восточной Европе [Religion i nacional'naja prinadležnost' v Central'noj i Vostočnoj Evrope]*, „Pew Research Center”, 10.05.2017, <https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2017/05/CEUP-Overview-Russian-FOR-WEB.pdf> [10.10.2022].

20 Nie zostały tu uwzględnione dane na temat dodatkowej opcji: „Białorusini to sztuczny twór wymyślony przez inteligencję / Rosjan / Polaków itd.” (odsetek jest w przedziale 3-5%), a także dane z kategorii „Nie wiem”, „Brak odpowiedzi”.

21 2021 год. Больш не памяркоўныя...

22 *Amid the Crisis...; Belarusians' views on the political crisis. April 2021...*

Symbole narodowe. W społeczeństwie białoruskim dominuje poparcie dla symboliki, która została stworzona w czasach sowieckich arbitralnie, bez nawiązania do historii lub kultury Białorusinów. Chodzi o czerwono-zieloną flagę i herb „Wschodzące Słońce”. Według najnowszych badań (listopad 2021 r.), przeprowadzonych metodą CAWI, 49% uznało te symbole za „bliższe” niż symbole sięgające okresu przedsowieckiego (biało-czerwono-biała flaga oraz herb „Pogoń”). Te ostatnie zostały uznane za „bliższe” przez 26% respondentów.

Podobnie jak w kwestii przywiązania do tożsamości wschodniosłowiańskiej, tak też w kwestii symboli daje się zaobserwować różnicę między sytuacją w okresie przed- i powyborczym. W maju 2020 r. proporcje te były 19% vs 72% na korzyść symboli neosowieckich. W okresie powyborczym wszystkie badania (a było ich co najmniej sześć) pokazywały, że poparcie dla symboli neosowieckich nie przekracza 55%. Tuż po wybuchu protestów, które odbywały się pod flagą biało-czerwono-białą, gwałtownie wzrosła liczba osób deklarujących przywiązanie do tego symbolu (wraz z herbem „Pogoń”). Następne fale badań pokazywały już mniejsze poparcie, ale i tak było ono zdecydowanie wyższe niż w maju 2020 r. – zob. tabela 2.

Tabela 2. „Które z tych symboli są Ci bliższe?”

	2020		2021			
	Maj (Satio)	Wrzesień (ChC)	Styczeń (ChC)	Kwiecień (ChC)	Lipiec (ChC)	Październik (Satio)
Biało-czerwono-biała flaga, herb „Pogoń”	19%	34%	28%	27%	29%	23%
Czerwono-zielona flaga, godło państwowe	72%	44%	46%	46%	48%	55%
Ani pierwsze, ani drugie	9%	22%	25%	26%	23%	22%

Źródła danych: Satio²³, ChH²⁴.

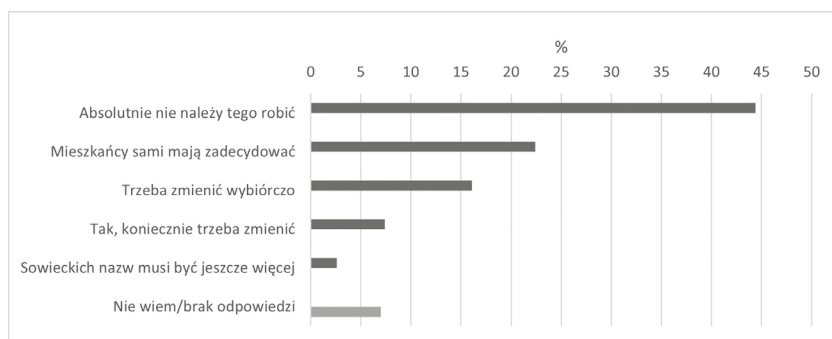
Utrzymujące się w społeczeństwie białoruskim poparcie dla symboli o proveniencji sowieckiej łączy się też z inną kwestią: trwałość przywiązania do nazw ulic, placów i innych obiektów, które nawiązują do

23 2021 год. Больш не памяркоўныя...

24 *What Belarusians Think...; Amid the Crisis...; Why the Belarusian revolution has stalled...; Belarusians' views on the political crisis. April 2021; Belarusians live in an increasingly divided...; Belarusians' views on the political crisis...*

przeszłości sowieckiej. Ostatnie badania socjologiczne na ten temat zostały przeprowadzone w 2018 r., ale jest mało prawdopodobne, by sytuacja w tej sprawie znacząco się zmieniła w ciągu następnych lat. Otóż tamte badania pokazały, że 44% Białorusinów wyraziło kategorię sprzeciw wobec zmian sowieckich nazw na inne, z kolei 2,6% uznało, że takich nazw ma być jeszcze więcej. Zwolenników zmiany było tylko 7,4%, reszta miała bardziej znuansowane podejście (zob. wykres 4).

Wykres 4. „Czy należy zmienić sowieckie nazwy miast, ulic, placów i innych obiektów na Białorusi?”

Źródło danych: BAW²⁵.

3. Ambiwalentny stosunek do wartości emancypacyjnych

W nawiązaniu do koncepcji niemieckiego politologa i dyrektora WVS Christiana Welzela²⁶ pod „wartościami emancypacyjnymi” będę rozumiał zbiór przekonań i postaw w odniesieniu do czterech obszarów:

1. „Wybór”: stosunek do homoseksualizmu, rozwodów i aborcji.
2. „Równość”: chodzi tu przede wszystkim o stosunek do równości kobiet i mężczyzn w trzech obszarach: polityka, rynek pracy oraz wykształcenie uniwersyteckie.

²⁵ 44% беларусов – против переименования советских названий [44% belorusov – protiv pereimenovaniya sovetskikh nazvaniy], „Thinktanks.by”, 22.11.2018, <https://thinktanks.by/publication/2018/11/22/44-belorusov-protiv-pereimenovaniya-sovetskikh-nazvaniy.html> [10.10.2022].

²⁶ Chodzi o koncepcję „ludzkiego uprawomocnienia” (*human empowerment*), która została wyłożona w pracy *Freedom Rising. Human Empowerment and the Quest for Emancipation*, Cambridge University Press, 2013.

3. „Głos”: stosunek do wolności słowa i partycypacji w życiu społeczno-politycznym.
4. „Autonomia”: na ile niezależność i wyobraźnia są postrzegane jako ważne cechy, które należy rozwijać w dzieciach, a na ile – posłuszeństwo²⁷.

Uwzględnienie stosunku Białorusinów do wartości emancypacyjnych jest ważne przede wszystkim z tego powodu, że dopełnia on obraz dotyczący preferencji geopolitycznych. Badanie Białoruskiego Instytutu Studiów Strategicznych (BISS) w oparciu o dane empiryczne pokazało, że w ciągu ostatniego ćwierćwiecza wartości emancypacyjne stały się „znakiem firmowym” świata zachodniego²⁸. Można więc domniemywać, że stosunek do integracji ze strukturami zachodnimi może być uwarunkowany nie tylko przez przywiązanie do alternatywnej opcji geopolitycznej (sojusz z Rosją), ale też przez stosunek do wartości emancypacyjnych, które nie bez powodu są kojarzone z Zachodem.

Szczegółowa analiza stosunku Białorusinów do wartości emancypacyjnych była jednym z zadań wspomnianego badania BISS. Ograniczę się tutaj do skrótowego przedstawienia najważniejszych rezultatów tych badań:

Pod względem akceptacji wartości emancypacyjnych Białorusinom jest bliżej do „grupy euroazjatyckiej”²⁹ niż do grupy zachodniej oraz grupy krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Jednakże w grupie euroazjatyckiej Białoruś przoduje pod względem otwartości na te wartości.

Największa rozbieżność z krajami zachodnimi ma miejsce w kwestii homoseksualizmu: Białorusini są bardzo krytycznie nastawieni do perspektywy normalizacji relacji homoseksualnych. Najmniejsza z kolei rozbieżność ma miejsce w sprawie aborcji oraz równości genderowej na rynku pracy oraz edukacji uniwersyteckiej.

27 *Freedom Rising...*, s. 71.

28 Zob. P. Rudkouski, Y. Harabetskaya, V. Tsyhankou, *Value Transformations in Belarus and Europe*, BISS, „Research Paper”, grudzień 2021, nr 2, <https://belinstitute.com/en/article/value-transformations-belarus-and-europe?q=be/article/kashtounasnyya-transfarmacyi-u-belarusi-i-europe> [10.10.2022].

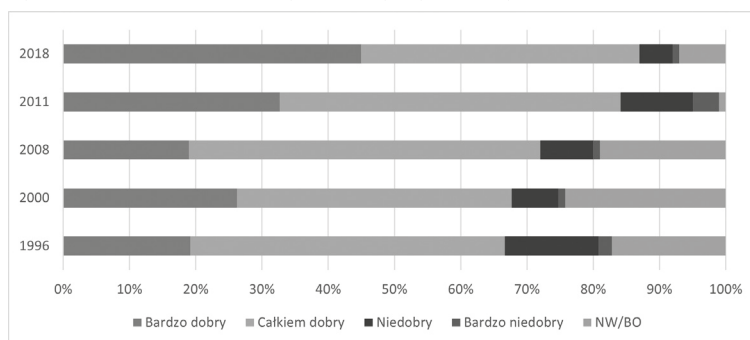
29 Chodzi o kraje członkowskie Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej: Rosję, Armenię, Kirgistan, Kazachstan oraz samą Białoruś.

Wśród wszystkich społeczeństw europejskich – włącznie z rosyjskim – objętych badaniami w ramach siódmej fali WVS³⁰ Białorusini znaleźli się na ostatnim miejscu pod względem indeksu akceptacji rodzicielstwa homoseksualnego³¹. Ilość tych, którzy nie akceptują tego typu rodzicielstwa, przewyższa ilość akceptujących o 65 punktów procentowych, czyli indeks akceptacji wynosi „-65”. Dla porównania: indeks akceptacji w Rosji wynosi „-56”, w Polsce – „-45”, w Turcji – „-37”, a w Szwecji – „+65”. Co więcej, w odróżnieniu od innych krajów z wysokim ujemnym indeksem akceptacji rodzicielstwa homoseksualnego, na Białorusi ponad połowa respondentów (53,5%) zaznaczyła, że „zdecydowanie nie akceptuje”. W Rosji, Polsce lub Turcji ilość „zdecydowanie nieakceptujących” jest o wiele niższa: odpowiednio 40%, 29% i 30%³².

4. Stosunek do demokracji i autokracji

Do demokracji jako systemu politycznego nastawienie wśród Białorusinów było zawsze pozytywne, a poparcie dla niej z biegiem czasu jeszcze się wzmacnia. Co więcej, wzrasta ilość zdecydowanych zwolenników demokracji – zob. wykres 5.

Wykres 5. Demokracja: na ile ten system polityczny jest dobry?

30 Siódma fala badań trwała od 2017 do 2021 r. Na Białorusi badania zostały przeprowadzone w lutym 2018 r. we współpracy z Europejskim Studium Wartości (European Values Studies).

31 Chodzi o stosunek do tezy: „Pary homoseksualne mogą być równie dobrymi rodzicami, jak i pary heteroseksualne”.

32 World Value Survey, *Online Data Analysis*, <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp> [10.10.2022].

Źródło danych: WVS/EVS³³.

Warto jednak zauważyć, że „demokracja” to wyrażenie, które charakteryzuje się dwiema cechami: (i) jest powszechnie kojarzone z czymś pozytywnym i pożądanym; (ii) w potocznym użyciu jest wyrażeniem o dość rozmytym znaczeniu. Tak więc jest wielce prawdopodobne, że część respondentów wyrażała nie tyle stosunek do demokracji jako ustroju o określonych cechach instytucjonalnych, ile stosunek do konotacji, która towarzyszy wyrazowi „demokracja”.

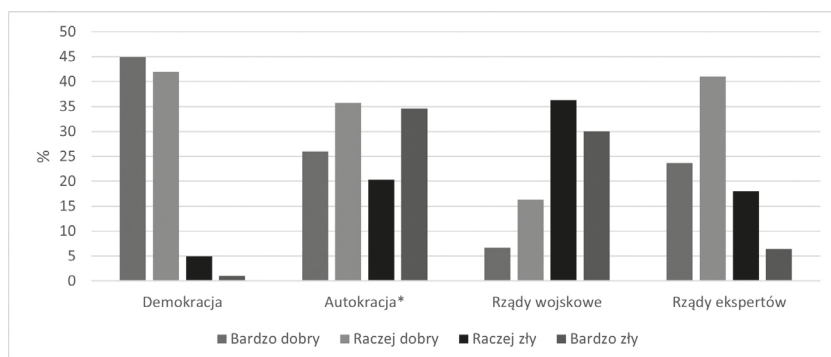
Aby dowiedzieć się, jaki odsetek Białorusinów świadomie optuje za demokracją, warto zestawić powyższe dane z innymi danymi, a mianowicie:

- danymi na temat stosunku do alternatywnych ustrojów politycznych;
- odpowiedziami na pytanie, czy demokracja jest zawsze pożądana, czy też w niektórych okolicznościach autorytaryzm jest lepszy.

Dzięki badaniom WVS/EVS możemy dowiedzieć się, w jakim stopniu Białorusini gotowi są poprzeć alternatywne rozwiązania ustrojowe według stanu na 2018 r. Z kolei badania przeprowadzone (metodą CAWI) przez niemieckie Centrum Badań nad Europą Wschodnią (ZOiS) pozwalają zorientować się w kwestii, na ile Białorusini bezwarunkowo skłonni są popierać demokrację.

Otóż badania WVS/EVS pokazały, że prawie 62% respondentów uznało, że „ustrój polityczny, gdzie jest silny lider, który nie musi się liczyć z parlamentem i wyborami” jest „bardzo dobry” lub „raczej dobry”. Badania pokazały też wysokie poparcie dla „rządów ekspertów”: 65% stwierdziło, że ustrój, gdzie eksperci podejmują decyzje zgodnie z tym, co ich zdaniem jest najlepsze dla kraju, jest „bardzo dobry” lub „raczej dobry”. Mniej popularna, ale też znacząca, była akceptacja rządów wojskowych: 23% określiło je jako „bardzo dobry” lub „raczej dobry” system polityczny (zob. wykres 6).

Wykres 6. Na ile są dobre następujące ustroje polityczne: demokracja, autokracja*, rządy wojskowe, rządy ekspertów (kraj: Białoruś)

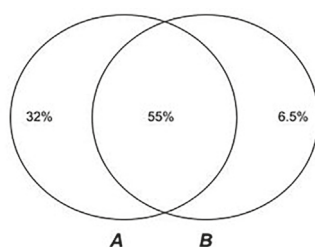

* W kwestionariuszu nie było słowa „autokracja”. Ustrój ten został przedstawiony opisowo: „Silny lider, który nie musi się liczyć z parlamentem i wyborami”. W języku rosyjskim, w którym przeprowadzono wywiad na Białorusi, brzmiało ono: *Сильный лидер, которого не ограничивает ни парламент, ни выборы.*

Źródło: WVS/EVS, 2018³⁴.

Widzimy więc, że suma popierających demokrację i autokrację wykracza daleko poza 100%, co oznacza, że spora część respondentów musiała opowiedzieć się za obiema opcjami. Narzędzia badawcze na stronie internetowej WVS³⁵ pozwalają ustalić dokładną liczbę osób, które wyraziły pozytywny stosunek („bardzo dobry” lub „raczej dobry”) do obu ustrojów. Okazało się, że liczba ta wynosi aż 55% (zob. rysunek 1).

Rysunek 1. Przecięcie zbiorów: zwolenników demokracji (A) i zwolenników autokracji (B)

Ustalenie wspólnej części obu zbiorów pozwala też dowiedzieć się, ilu było „konsekwentnych demokratów” w okresie przedwyborczym:

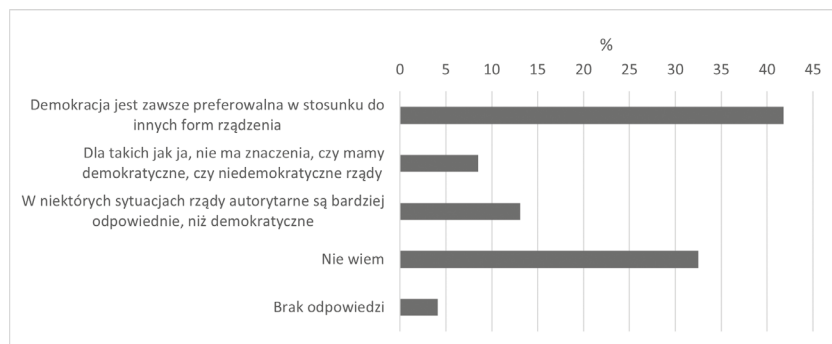
³⁴ *Online Data Analysis...*

³⁵ Chodzi o *Online Data Analysis*, <https://www.worldvaluessurvey.org/WVOnline.jsp> [10.10.2022].

ich liczba wynosi 32%. Konsekwentnych zwolenników autokracji było zaledwie 6,5%.

Badanie ZOiS, mimo iż było przeprowadzone inną metodą³⁶ niż badanie WVS/EVS, pozwala zorientować się, jak wyglądała sytuacja po wyborach 2020 r. – zob. wykres 7.

Wykres 7. „Z którym zdaniem najbardziej się zgadzasz?”

Źródło: ZOiS, grudzień 2020³⁷.

Ponieważ prawie 42% zaznaczyło, że „demokracja jest zawsze preferowalna w stosunku do innych form rządzenia”, ilość konsekwentnych demokratów można szacować w obrębie 35-40%³⁸. Ilość zwolenników autokracji „w niektórych sytuacjach” można szacować w obrębie 12-15% w skali ogólnokrajowej. Stąd można wnioskować, że konsekwentnych zwolenników demokracji jest zdecydowanie więcej niż zwolenników rządów niedemokratycznych, jednakże liczba ta jest o wiele mniejsza niż 87%. Podobnie jak w kwestiach geopolitycznych (integracja z Rosją vs integracja z UE), tak też w kwestii demokracja vs autokracja spora część osób nie ma przemyślanej opinii i reaguje raczej na konotacje pewnych wyrażen niż na zjawiska, które te wyrażenia oznaczają.

³⁶ Chodzi o metodę CAWI.

³⁷ N. Douglas, R. Elsner, F. Krawatzek, J. Langbein, G. Sasse, *Belarus at a crossroads: attitudes on social and political change*, „ZOiS Report”, marzec 2021, nr 3, <https://en.zois-berlin.de/publications/belarus-at-a-crossroads-attitudes-on-social-and-political-change> [10.10.2022].

³⁸ Ponieważ badanie metodą CAWI nie obejmowało mieszkańców wsi oraz tych, którzy nie posługują się Internetem, mogło dojść do lekkiej nadreprezentacji osób o wyrobionych poglądach prodemokratycznych.

Podsumowanie i wnioski

Najbardziej intensywna fala demokratyzacji, która miała miejsce w latach 90. ubiegłego wieku, miała to do siebie, że towarzyszył jej wzrost nastrojów prozachodnich i zmniejszenie się nastrojów prorosyjskich. W pierwszej dekadzie XXI w. ten model też był aktualny: rewolucja róż w Gruzji w 2003 lub rewolucja pomarańczowa na Ukrainie w 2004 były naznaczone prozachodnią reorientacją geopolityczną. Ukraiński Euromajdan 2013-2014 r. był *par excellence* zrywem proeuropejskim.

Prodemokratyczna mobilizacja Białorusinów 2020 r. nie wpisuje się w ten model. Zarówno przed wybuchem protestów, jak też w czasie ich trwania oraz po ich zaniku w społeczeństwie białoruskim nastroje prorosyjskie przeważały (przeważają) nad nastrojami proeuropejskimi. Nie tylko idea integracji ze strukturami zachodnimi cieszy się niedużym poparciem, ale też wizerunek Unii Europejskiej na Białorusi jest stosunkowo słaby, co widać z porównania Białorusi z innymi krajami Partnerstwa Wschodniego.

Białorusini mają dość problematyczną tożsamość narodową, ambiwalentny stosunek do wartości emancypacyjnych i nadal są przywiązani do atrybutów epoki sowieckiej. Zapewne w tych trzech czynnikach tkwi odpowiedź na pytanie, dlaczego po 30 latach niepodległości i geograficznego położenia niemal w centrum Europy są oni bardziej eurosceptyczni niż Gruzini, Ormianie czy Azerowie. Słaba tożsamość narodowa zmusza Białorusinów do poszukiwania tożsamości na poziomie ponadnarodowym. Zapewne w takiej właśnie roli jawi się „ruski świat” (*ruskij mir*) oraz przeszłość sowiecka. Tym też można wytłumaczyć wciąż silną tendencję do podporządkowania swej tożsamości narodowej tożsamości wyższego rządu, a mianowicie trójjedynego narodu słowiańskiego. Odkąd emancypacyjne wartości stały się „znakiem firmowym” świata zachodniego, tendencja Białorusinów do formułowania swej tożsamości na poziomie ponadnarodowym uzyskała negatywny punkt odniesienia. „Świat zachodni” stał się klasą kontrastu w strukturze (ponadnarodowej) tożsamości Białorusinów.

Jak się okazało, problematyczna tożsamość narodowa, eurosceptycyzm, przywiązanie do „świata ruskiego” i dystans wobec wartości emancypacyjnych nie przeszkodziły w ukształtowaniu się mocnego popytu na demokrację. Badania socjologiczne, zarówno z okresu przedwyborczego, jak i powyborczego, pokazują, że ok. 35-40% społeczeństwa świadomie i konsekwentnie popiera demokrację.

Najdobitniejszym dowodem siły opcji demokratycznej są protesty 2020 r., które pod względem liczby uczestników, częstotliwości i różnorodności stały się absolutnym liderem globalnym³⁹.

Wymienione wyżej problemy, jakkolwiek nie przeszkadzają w mobilizacji prodemokratycznej, to jednak mogą znacząco utrudnić proces transformacji ustrojowej w kierunku demokracji. Po pierwsze, dzięki tym problemom reżim Alaksandra Łukaszenki zyskuje szansę na legitymizację ideologiczną. Może ona przebiegać w trzech kierunkach: obrony „wartości tradycyjnych”, zachowania pamięci o epoce sowieckiej i pozycjonowania siebie jako symbolu jedności narodowej.

Po drugie, taki stan rzeczy ogranicza oddziaływanie miękkiej siły Zachodu. Wartości emancypacyjne stały się jednym z najważniejszych „znaków firmowych” świata zachodniego, ale ich atrakcyjność w oczach Białorusinów jest znikoma. To z kolei utrudnia promowanie demokracji na Białorusi przez kraje zachodnie.

Z drugim czynnikiem ściśle wiąże się trzeci: autorytarna Rosja, prócz politycznej, ekonomicznej i militarnej, posiada też kulturę przewagę w oddziaływaniu na Białoruś. Ponieważ Rosja nie jest zainteresowana demokratyzacją Białorusi, a tym bardziej kształtowaniem się mocnej tożsamości narodowej, ma ona szansę skutecznie zahamować transformację demokratyczną.

Mimo skomplikowanej konfiguracji wartości Białorusinów i związanych z tym wyzwań politycznych i psychologicznych, prawdopodobieństwo przemian demokratycznych nie jest niskie. Popyt na demokrację jest bardzo silny w społeczeństwie, a w 2020 r. Białorusini zdobyli cenne doświadczenie mobilizacji, współpracy i solidarności. Jakikolwiek osłabienie się maszyny represyjnej lub błędy ekipy rządzącej mogą spowodować pęknięcia w dotychczasowym systemie i dojście do głosu zwolenników przemian demokratycznych.

39 Wynika to z indeksu mobilizacji politycznej Instytutu Varieties of Democracy, <https://www.v-dem.net/graphingtools.html> [10.10.2022]. Graficzne opracowanie danych zob. *Toward a New Belarus...*, s. 68-69.

Bibliografia

- 2021 hod. *Bolš nie pamiarkoŭnyja*, 11.02.2022, <https://hodna.by/dasledavanni.34.607.zatrymanniaŭ.1038.fihurantaŭ.kryminalnych.spraŭ.522.zniavolienyja-statystyka.represij.„Naša.Niva”>, 11.04.2021, <https://nashaniva.com/?c=ar.44%belorusov-protiv.pereimenovaniya.sovetskix.nazvanij.„Thinktanks.by”>, 22.11.2018, <https://thinktanks.by/publication/2018/11/22/44-belorusov-protiv-pereimenovaniya-sovetskix-nazvanij.html>.
- Ajdukiewicz K., *Klasyfikacja rozumowań*, [w:] *Język i poznanie*, t. 2, PWN, 1985.
- Astapenia R., *Amid the Crisis, Belarusian Identity is Changing*, „Chatham House”, 30.11.2020, <https://www.chathamhouse.org/2020/11/amid-crisis-belarusian-identity-changing>.
- Astapenia R., *Belarusians live in an increasingly divided country*, „Chatham House”, 13.10.2021, <https://www.chathamhouse.org/2021/10/belarusians-live-increasingly-divided-country>.
- Astapenia R., *Belarusians' views on the political crisis. April 2021*, „Chatham House”, 11.06.2021, <https://www.chathamhouse.org/2021/06/belarusians-views-political-crisis>.
- Astapenia R., *Belarusians' views on the political crisis. Results of public opinion poll conducted between 1 and 10 November 2021*, „Chatham House”, 22.01.2022, <https://www.chathamhouse.org/2022/01/belarusians-views-political-crisis>.
- Astapenia R., *What Belarusians Think about Their Country's Crisis*, „Chatham House”, 21.10.2020, <https://www.chathamhouse.org/2020/10/what-belarusians-think-about-their-countrys-crisis>.
- Astapenia R., *Why the Belarusian revolution has stalled*, „Chatham House”, 09.02.2021, <https://www.chathamhouse.org/2021/02/why-belarusian-revolution-has-stalled>.
- Belorusy načali massovo otkazyvat'sja ot sojuza s Rossiej*, „Moskovskij komсомolec”, 23.11.2020, <https://www.mk.ru/politics/2020/11/23/belorusy-nachali-massovo-otkazyvatsya-ot-soyuza-s-rossiej.html>.
- Białorusini o Polsce, Rosji i sobie. Analiza badania opinii publicznej przeprowadzonego na zlecenie Ośrodka Studiów Wschodnich*, „Komentarze OSW”, 29.01.2021, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2021-01-29/bialorusini-o-polsce-rosji-i-sobie>.
- Bocheński J.M., *Współczesne metody myślenia*, Poznań 1992.
- Douglas N., Elsner R., Krawatzek F., Langbein J., Sasse G., *Belarus at a crossroads: attitudes on social and political change*, „ZOiS Report”, marzec 2021, no. 3, <https://en.zois-berlin.de/publications/belarus-at-a-crossroads-attitudes-on-social-and-political-change>.
- EU neighbours East, *Annual Surveys*, <https://euneighbourseast.eu/news-and-stories/opinion-polls/>.
- Kemp S., *Digital 2021: Belarus*, „Datareport”, 11.02.2021, <https://datareportal.com/reports/digital-2021-belarus?rq=belarus>.

- Kemp S., *Digital 2022: Belarus*, „Datareport”, 15.02.2022, <https://datareportal.com/reports/digital-2022-belarus?rq=belarus>.
- Nacional'nyj statističeskij komitet Respubliki Belarus', *Čislennost' naselenija na 1 janvarja 2021 g. i srednegodovaja čislennost' naselenija za 2020 god po Respublike Belarus' v razreze oblastej, rajonov, gorodov, poselkom gorodskogo tipa*, „Statističeskij bjulleten”, Minsk 2021, <https://www.belstat.gov.by/upload/iblock/158/1584531a2b89fa1a0945f6dc809ff268.pdf>.
- Obval'noe padenie: čislo storonnikov sojuza s Rossiej snizilos' na tret', „Belsat”, 05.02.2020, <https://belsat.eu/ru/news/obvalnoe-padenie-chislo-storonnikov-sojuza-s-rossiej-snizilos-na-tret/>.
- Ohanyan A., *The protests in Belarus: How to build a democratic transition under Russia's orbit*, „Culturico”, 10.09.2020, <https://culturico.com/2020/10/10/the-protests-in-belarus-how-to-build-a-democratic-transition-under-russias-orbit/>.
- Peirce Ch.S., *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, vol. v, [w:] *Pragmatism and Pragmaticism*, Ch. Hartshorne, P. Weiss (red.), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934.
- Religija i nacional'naja prinadležnost' v Central'noj i Vostočnoj Evrope, „Pew Research Center”, 10.05.2017, <https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2017/05/CEUP-Overview-Russian-FOR-WEB.pdf>.
- Rudkouski P., Harabetskaya Y., Tsyhankou V., *Value Transformations in Belarus and Europe*, BISS, „Research Paper”, grudzień 2021, no. 2, <https://belinstitute.com/en/article/value-transformations-belarus-and-europe?q=be/article/kashtounasnyya-transfarmacyi-u-belarusi-i-europe>.
- Rudkouski P., Krivecky S., Butylin N., Tarasevich A., Dynko J., Mojeiko M., Vázquez Sánchez T.J., *Toward a New Belarus. Transformation Factors*, BISS, „Research Paper”, wrzesień 2021, no. 1, s. 12, <https://belinstitute.com/en/article/toward-new-belarus-transformation-factors>.
- Rudkouski P., *Russia's cultural leverage in Belarus*, „New Perspectives” 1/2021.
- Sviridenko D., Orzechowski M., *Biało-ruskij mir. Reaktywacja reintegracyjna w relacjach rosyjsko-białoruskich*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 19(2021), z. 2, s. 67-80, DOI: <https://doi.org/10.36874/RIESW.2021.2.4>.
- Welzel Ch., *Freedom Rising. Human Empowerment and the Quest for Emancipation*, Cambridge University Press, 2013.
- World Value Survey, *Online Data Analysis*, <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSOnline.jsp>.
- Yakubov I., *Protests in Kyrgyzstan and Belarus: why some 'succeed', while the others 'do not'?*, „Central Asian Bureau for Analytical Reporting”, 27.10.2020, <https://cabar.asia/en/protests-in-kyrgyzstan-and-belarus-why-some-succeed-while-the-others-do-not>.